

MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W GDAŃSKU

POMORANIA ANTIQUA

T. XXIV

Gdańsk 2015

Redaktor
Henryk Paner

Komitet redakcyjny
Leszek Kajzer, Lech Leciejewicz, Henryk Paner, Mirosław Fudziński

Skład komputerowy
Joanna Ossowska

Korekta
Anna Ciemińska, Joanna Masłowska, Halina Przybylska

Tłumaczenia w języku angielskim
Tomasz Borkowski oraz
Katarzyna Ślusarska (K.Ś.), Krzysztof Tomasz Witeczak (K.T.W.),
Maciej Majewski (M.M.), Ewa Józefowicz (E.J.), Vladimir Kulakov (V.K.)

Materiał ilustracyjny
A. Abramov, M. Baran, D. Bienias, E. Błędowska, J. Buszmann, K. Deczyński, P. Dintar, M. Fudziński,
J. Gackowski, L. Gackowski, M. Gościński, D. Grupa, P. Gurtowski, A. Janowski, B. Jędrychowska,
M. i P. Kalka, J. Kędelska, D. Klajbor-Wieczorkowska, B. Knapp, E. Kozłowska, T. Kozłowski,
H. Kroczyńska, A. Kurpiewski, K. Kurzyk, A. Lewandowska, J. Ludwińska, M. Maciejewski,
M. Majewski, D. Makowiecki, W. Małkowski, M. Mierzejewski, K. Ody, M. Olszewska, M. Olszta-Bloch,
A. Ostasz, E. Pawlak, L. Przewłocki, M. Przymorska-Sztuczka, A. Rembisz-Lubiejewska,
A. Ruta, A. Siwiak, W. Siwiak, K. Smetana, W. Sosnowski, J. Struve, E. Szewczyk, K. Ślusarska,
S. Wadył, M. Weinkauff, F. Wiącek, E. Wtorkiewicz-Marosik, D. Żak-Boryszko

Projekt graficzny okładki
Elżbieta Erzepki, Bogdan J. Kowalewski
wg projektu Wojciecha Jakubowskiego

INSTYTUCJA KULTURY
SAMORZĄDU
WOJEWÓDZTWA
POMORSKIEGO

Adres Redakcji
Muzeum Archeologiczne w Gdańsku
ul. Mariacka 25/26, 80-958 Gdańsk
www.archeologia.pl, e-mail: mag@archeologia.pl
tel. 58 322 21 00, fax 58 322 21 11

© Copyright Muzeum Archeologiczne w Gdańsku
2015 Gdańsk, Poland

PL ISSN 0556-0691

DAWID GRUPA, MAŁGORZATA GRUPA

VANITAS, Z KRĘGU BADAŃ NAD ŚMIERCIA I PRZEMIJANIEM

W trakcie badań prowadzonych na „placu parafialnym” w Płonkowie¹ w 2006 roku w grobach zlokalizowanych w obrębie relikwów kościoła znaleziono bardzo interesujące wyposażenie grobowe. Do najciekawszych i zarazem najbardziej intrygujących znalezisk należał pacior wykonany z kości zwierzęcej, którego powierzchnia nie jest polichromowana, wys. 2,2 cm, szer. 2,7 cm (ryc. 1). Takie unikatowe przedmioty łączono zazwyczaj z różańcem, czasami w połączeniu z mosiężnym krzyżem, którego był nieodłącznym elementem.

Pacior przedstawia złączone ze sobą tylnymi częściami (potylicami) twarz Chrystusa i czaszkę, tej samej wielkości (wyk. 5/06, w S-W części kościoła). Pomiedzy nimi znajduje się otwór o nieregularnym owalu, przez który mogły przechodzić końcówki sznura od koronki.

Owalna czaszka o wysokim czole posiada okrągłe oczodoły i wyraźnie zaznaczone otwory nosowe, zdecydowanie też są zaznaczone kości policzkowe (jarzmowe) oraz szeroka (masywna) szczęka z widocznymi zębami (ryc. 2). Przedstawiona schematycznie twarz Chrystusa jest pociągła, szczupła, wąska, okolona łagodnie spływającymi spod cierniowej korony, dość płasko uformowanymi, puklami włosów (co szczególnie wyrazne jest po jej lewej stronie). Włosy sięgają krótkiej brody/zarostu, podkreślającej ostrość rysów twarzy. Zamknięte oczy w czytelnie podkreślonych oczodołach, opuszczone kąciki ust podkreślone wąsami i głębokimi bruzdami nosowymi, a także spokój rysujący się na obliczu umęczonego Chrystusa wskazują, że mamy tu wizerunek pośmiertny Syna Bożego (ryc. 3). Śmierć stała się faktem. Czaszka ten fakt czyni drastycznie oczywistym i nadaje mu uniwersalny wyraz.

Przemijanie, śmierć wpisane były zawsze w życie człowieka i w różny sposób przedstawiane za pomocą symboli, nie zawsze do końca zrozumiałych dla wszystkich

¹ Wieś Płonkowo, położona na trasie Gniewkowo-Złotniki Kujawskie, należy do gminy Rojewo. W średniowieczu teren ten wchodził w skład Księstwa Gniewkowskiego. Obecnie to mała, spokojna wieś, ale jej historia jest bardzo interesująca. Pierwszą parafię założyli tu najprawdopodobniej w 1. poł. XIV w. Pomianowie z Płonkowa, odrębna gałąź Pomianów ze Służewa, jedna z najzamożniejszych i znaczących w tym czasie rodzin kujawskich.

kich członków ówczesnych i obecnych społeczności. Najczytelniejszą formę miała śmierć przedstawiana jako szkielet człowieka. W XII i XIII wieku nastąpiła personifikacja śmierci, co było pokłosiem szalejących epidemii w Europie. Śmierć stała się/ była jednym z najpopularniejszych motywów w sztuce i literaturze średniowiecza oraz okresu baroku. Dość szeroko omawiano sprawę samego umierania, dotyczyło to „dobrej i złej” śmierci, marności świata, ostrzegano przed różnymi rodzajami grzechów. W sztuce tematykę tę wzbogacano elementami walki piekła i nieba o nieśmiertelną duszę człowieka, co przejawiało się często w tzw. tańcach śmierci. Z czasem szkielet pomалу tracił swoją makabryczną wymowę, stając się symbolem samego zmarłego i po prostu symbolem śmiertelności (Włodarski 1987, s. 4-5; Purc-Stępnik 2004, s. 161; Grupa 2005, s. 28). Sama czaszka czy szkielet mówiły o przemijalności życia i nadziei na wieczność. Czasami czaszka była łączona z konkretną osobą, tak jak jest to czytelne na zabytku z Muzeum Narodowego w Kopenhadze (Grinder-Hansen 2002, s. 155). Z jednej strony przedstawiona jest twarz arystokraty, szlachcica w sile wieku, a z drugiej czaszka. W zbiorach biżuterii tegoż muzeum znajduje się złota czaszka doczepiona do łańcuszka, który zakończony został kółkiem. Noszona go na którymś z palców (Grinder-Hansen 2002, s. 179). W zbiorach Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku w dziale Sztuka Średniowieczna znajduje się także podobny przykład w zestawieniu głowa mężczyzny i czaszka. Czaszki wykonane z kości słoniowej znajdują się także w kolekcji muzealnej Fries Museum i Museum Mayer van den Bergh (Koldewey 2006, s. 254, 255).

Uzyskano w ten sposób drastyczne zestawienie wskazujące na krótkotrwałość życia i uciech doczesnych. Śmierć jest tu granicą wszystkich rzeczy, ale jest to rozumiane w świetle życia ziemskiego. Natomiast przedstawienie głowy Chrystusa w koronie cierniowej z jednej strony, a czaszki z drugiej strony, mimo smutku jaki niesie wizerunek, daje nadzieję na zmartwychwstanie. Podobne zestawienie datowane na XVI wiek, ale wykonane z bukszpanu, przedstawia także głowę Jezusa w koronie cierniowej (Muzeum Sztuki, San Francisco, dar Albert C. Hooper. 41751). Omawiane przykłady wykonane były przez najwybitniejszych artystów tamtych czasów, niestety dla nas anonimowych. Praca w kości, kości słoniowej czy drewnie to najwyższy stopień umiejętności oddawania szczegółów związanych z portretowaniem twarzy ludzkich i Jezusa. Sposób ich wykonania wskazuje na dużą wartość artystyczną każdego egzemplarza, co przekładało się na wysoki koszt małego dzieła sztuki. Im większy kunszt wykonania i droższy materiał, tym większy prestiż i status społeczny właściciela, którego było stać na zamówienie vanitas.

Umieszczanie wizerunku czaszki przy różańcach miało zapewne przypominać o marności tego świata, ale też łączone było z religijną medytacją nad słowami Eklezjasty, salomonowego kaznodziei: marność nad marnościami, i wszystko marność, które legły u podstaw idei vanitas (Białostocki 1961, s. 105).

Niezwykle interesującym zabytkiem jest dziesiątka paciorków modlitewnych wykonanych w kości słoniowej z zakończeniem w kształcie czaszki we wspomnianym już

Muzeum w Kopenhadze. Na wszystkich koralikach znajdują się twarze kobiet i mężczyzn pochodzących z najwyższej warstwy społecznej. Być może są to wizerunki przedstawiające członków jednej rodziny lub przypadkowy zupełnie zestaw twarzy, trudno tu wyrokować jakie zamówienie zostało złożone wytwórcy tych unikatowych dzieł sztuki. W Metropolitan Museum of Art koraliki różańca wykonano podobnie z kości słoniowej jak te z Kopenhagi, jednak dodatkowo zostały one połączone okuciami wykonanymi z pozłacanego srebra. Śmiejące się pogodne twarze, uczesanie i ubrania świadczące o przynależności do najwyższego stanu, a u dołu czaszka. Przesłanie jest takie samo jak w poprzednich przypadkach, bogactwo, piękno i młodość przemija, śmierć jest

na zawsze wpisana w życie człowieka – pamiętaj, że umrzesz. Koncepcja takich przedstawień przewija się w sztukach plastycznych (malarstwo, rzeźba) od średniowiecza po dzień dzisiejszy. Jednak we wcześniejszych okresach, szczególnie w kontekście religii chrześcijańskiej, miała moralizatorski wydźwięk, wzywając wiernych do odwrócenia

0 1 2 cm

Ryc. 1. Widok czaszki i głowy Chrystusa z boku.

Fig. 1. View of skull and head of Christ from the side.

Ryc. 2. Czaszka jako element vanitas.
Fig. 2. Skull as a vanitas element.

Ryc. 3. Głowa Chrystusa w koronie cierniowej.
Fig. 3. Head of Christ in crown of thorns.

się od przelotnych, ziemskich uciech, a skupienia się na życiu pozagrobowym. W okresie gotyckim idea vanitas spleciona była z ikonografią w sposób najbardziej czytelny i wyrazisty. Czas powtarzających się klęsk związanych z dżumą i innymi zarazami prowokował poetów i artystów do twórczości związanej ze sprawami śmierci i przemijania (Białostocki 1961, s. 105-136). Popularne „tańce śmierci” przez cały czas miały przypominać o przemijaniu, o walce dobra ze złem.

W badaniach archeologicznych czasami znajdowane są czaszki wykonane z półszlachetnych kamieni czy kości, są one jednak dość ubogie artystycznie w stosunku do wyżej omówionych, ale niosą to samo przesłanie. Czaszkę w bardzo uproszczonej formie znaleziono przy różańcu w Strzelnie, w krypcie pod prezbiterium (Smetana 2009, s. 49-51)².

Informacje na temat umieszczania czaszek przy różańcach znajdujemy w Inwentarzu pośmiertnym Elżbiety Topolskiej służącej u Agnieszki Paplewej z 1629 roku:

...pacierze wiśniewe, czerwone, kościane, wielkie, okrągłe, przy nich trupia główka; drugie takież farby rzezane, pobrukane, w których dziesiątki piżmowe, przy nich metallum mosiężne; trzecie rzezane, białe, żółtawe, przy nich mosiężne metallum; czwarte modre z trupią główką, z krzyżykiem srebrnym pozłocistym i z agnusikiem małym... (Inwentarze mieszczańskie 1961, s. 449).

Trudno jest określić z jakiego tworzywa zostały owe czaszki wykonane i jakie posiadały walory artystyczne, jednak informacja ta mówi, że nawet niższe grupy społeczne miały różnorodne różańce, a przy nich wizerunek czaszki.

W testamencie Dymitra Wejhera, kasztelana gdańskiego, spisane w Kościele-rzynie, 1 VIII 1628 roku wśród biżuterii widnieje zapis: *...czaszka złota wielka 200 czerwonych...* (Kowalkowski, Nowosad 2013, s. 142). Trudno jest w tym przypadku określić jaką funkcję spełniała, ale wydaje się, że przez określenie wielka, nie można jej przypisać do różańców czy noszenia jej na łańcuszku przy palcu, ale raczej jako element wyposażenia domu.

Zmarli należący do elity płonkowskiej wyposażani byli w wiele luksusowych towarów, a także w monety. Kobiety otrzymywały różnego rodzaju kolie ze szklanych koralików w granatowym, zielonym lub białym kolorze. Sznury z białych, nieprzezroczystych koralików miały imitować kolie wykonane z pereł. W XVI i XVII wieku polskie szlachcianki i arystokratki często portretowane były w takich koliach. Nawet na portretach trumiennych i epitafijnych z XVII i XVIII wieku czytelne są tego typu ozdoby szyi. Na portrecie Damy w sukni szaroniebieskiej pędzla Jana Triciusa z 2. połowy XVII wieku perły ozdabiają smukłą szyję młodej szlachcianki (Gdzie

² Najczęściej, niestety, takie zabytki można znaleźć w ofercie europejskich domów aukcyjnych. W trakcie poszukiwania materiałów do artykułu autorzy na podobne natrafili w Holandii i Danii. Były to zabytki o dużo niższych walorach artystycznych, ale o cechach XVI i XVII-wiecznych obiektów.

Wschód 1993, ryc. 185). Perły noszono niezależnie od wieku. Starsza od poprzedniej Teresa Woroniecka (Możdżyńska-Nowotka 2002, s. 100), żona Michała Woronieckiego ma na szyi także kolie z pereł. Zastępując perły szklanymi koralikami oszczędzano na kosztach ubioru grobowego, ale chowano zmarłą kobietę ubraną zgodnie z trendami mody obowiązującymi w XVII i XVIII wieku. Kolie pereł noszone były do sukien krojonych w stylu zachodnim z bardzo głębokim dekoltem. Suknie te ozdabiano zazwyczaj bogato kolorowymi wstążkami i drogimi kamieniami (Grupa 2005, s. 99). W Płonkowie szklanymi i wykonanymi z kamieni półszlachetnych koralikami ozdabiano także części odzieży i pasy.

Przy wielu ludzkich szczątkach, szczególnie w obrębie relikwiarzy kościoła, znaleziono różnego rodzaju dewocjonalia – różańce, medaliki z różnymi wyobrażeniami świętych (św. Benedykt, św. Ignacy Loyola, Matka Boska Częstochowska, Jezus Chrystus), krzyżyki, krucyfiksy, jedwabne szkaplerze.

Jednak czaszka z głową Chrystusa należy do unikatowych znalezisk, które w badaniach archeologicznych należą do rzadkości.

Adres autorów:

dr hab. Małgorzata Grupa

mgr Dawid Grupa

Instytut Archeologii

Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

ul. Szosa Bydgoska 44/48

87-100 Toruń

BIBLIOGRAFIA

Białostocki J.

1961 *Vanitas. Z dziejów obrazowania idei „marności” i „przemijania” w poezji i sztuce, Teoria i twórczość. O tradycji i inwencji w teorii sztuki i ikonografii*, Poznań.

Gdzie Wschód

1993 *Gdzie Wschód spotyka Zachód. Portret osobistości dawnej Rzeczypospolitej 1576-1763, Katalog: Muzeum Narodowe w Warszawie*, Warszawa.

Grinder-Hansen P.

2001 *Danmark Middelalder og Renaissance*, Kopenhaga.

Grupa M.

2005 *Ubiór mieszczan i szlachty z XVI-XVIII wieku z kościoła p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, Toruń.

Inwentarze mieszczańskie

1961 *Inwentarze mieszczańskie z lat 1528-1635 z ksiąg miejskich Poznania*, wyd. S. Nawrocki, J. Wisłocki, Poznań.

- Koldewey A. M.
2001 *Geloof & Geluk. Sieraad en devotie in middeleeuws Vlaandere*, Nijmegen.
- Kowalkowski J., Nowosad W.
2013 *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, Warszawa.
- Możdżyńska-Nowotka M.
2002 *O modach i strojach*, Wrocław 2002.
- Purc-Stepniak B.
2004 *Kula jako symbol vanitas. Z kręgu badań nad malarstwem XVII wieku*, Gdańsk.
- Smetana A.
2009 *Dewocjonalia chrześcijańskie ze Strzelna*, maszynopis pracy magisterskiej w archiwum UMK w Toruniu.
- Włodarski M.
1987 *Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w.*, Kraków.

DAWID GRUPA, MAŁGORZATA GRUPA

VANITAS, A RESEARCH ON DEATH AND VANISHING

SUMMARY

Culture and art from the Middle Ages were strongly associated with the Christian religion. This was mainly due to the possibility of transmission of moral and ethical message of the Holy Writ to wide range of illiterate audience. Death and redemption played a very important role in everyday life of Christians. The concept of 'good death' was not only associated with the very moment of death, but also with daily life, significantly influenced by decent behaviour. Paintings, sculptures, but also decorative elements of clothing and accessories, e.g. rosaries and pendants were meant to remind constantly the transience of life and the need for faith in God in order to secure the immortal soul in Paradise and redemption of sins committed in life. Representations of vanitas showed the relationship between life and death. They also recalled moral values from sacred texts and precepts from the Scriptures, in accordance with which a good Christian, who wanted to receive the remission of sins after death, should have lived. Vanitas often had form of rosary beads or were a decoration emphasizing the piety of its owner. The manner of their manufacturing indicates great artistic value of each specimen, which caused high cost of small work of art. The greater craftsmanship the greater prestige and social status of the owner, who could afford to order vanitas made of wood, bone, precious stones or ivory.